

РАННЯ БІОГРАФІЯ МИКОЛИ ГОВОРОВА (1899–1920) – ПЕРШОГО ДЕКАНА ЗАГАЛЬНОТЕХНІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЗАПОРІЗЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ

В. М. Чоп

Національний університет «Запорізька політехніка»

chopvolodimir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9850-9555>

І. М. Спудка

Національний університет «Запорізька політехніка»

rishaua@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0433-3497>

Т. В. Васильчук

Національний університет «Запорізька політехніка»

tvvasilchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8981-4769>

Ключові слова: Петроградський лісний інститут, Констянтинівське артилерійське училище, прапорщик воєнного часу, російська армія, дезертирство, воєнний спеціаліст, Запорізький інститут сільськогосподарського машинобудування.

Дослідження присвячено вивченню життя і діяльності Миколи Олександровича Говорова (1899–1950), першого декана загальнотехнічного факультету Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування, першого завідувача кафедри «Деталі машин», а також рідного брата Маршала СРСР Л. Говорова. Виявляється, що в молоді роки, до вступу на посаду викладача, М. Говоров був офіцером (прапорщиком та підпоручиком) різноманітних антирадянських армій часів громадянської війни в Росії (1918–1920 рр.), а потім, антиколчаківським повстанцем і радянським «воєнспецом». На основі матеріалів Російського державного воєнного архіву, архівних матеріалів Музею наукового прогресу Національного університету «Запорізька політехніка», спогадів колишніх студентів та викладачів запорізьких вишів зроблено спробу вивчення перебігу карколомних поворотів воєнної та викладацької кар'єри М. Говорова та його життєвої стратегії виживання в умовах революції та громадянської війни. Будучи обдарованим вихідцем з селянського середовища М. Говоров упродовж 1916–1920 років змінив кілька соціальних амплу будучи, по черзі, студентом Петроградського лісного інституту, юнкером Констянтинівської артилерійської академії, прапорщиком воєнного часу в армії Російської республіки, рядовим працівником Елабузької споживчої кооперації, «молодшим офіцером» Народної армії КОМУЧа, прапорщиком «єдиної армії» Уфимської директорії, підпоручиком Російської армії адмірала Колчака, дезертиром та «воєнспецом»-артилеристом 51-ї дивізії Червоної армії, нарешті, викладачем машинознавства Запорізького індустріального технікуму, де зміг, на довгі роки сховатися від репресій комуністичного режиму. Анабасис доцента-авантюриста, що зміг вижити у вогні найкривавіших воєнних операцій громадянської війни в Росії та став відомим інженером-педагогом вражає увагу. Вважаємо що дана публікація є важливим доповненням історії революційних подій 1918–1920 рр., історії української науки та техніки та історії вищої освіти України.

EARLY BIOGRAPHY OF MYKOLA GOVOROV (1899–1920) – THE FIRST DEAN OF THE GENERAL TECHNICAL FACULTY OF ZAPORIZHZHIA INSTITUTE OF AGRICULTURAL ENGINEERING

V. M. Chop

Zaporizhzhia Polytechnic National University

I. M. Spudka

Zaporizhzhia Polytechnic National University

T. V. Vasylchuk

Zaporizhzhia Polytechnic National University

Key words: Petrohrad Forest Institute, Konstantynivsk Artillery Academy, war time ensign, russian army, desertion, military specialist, Zaporizhzhia Institute of Agricultural Engineering

The research is devoted to the examination of life and work of Mykola Hovorov (1899–1850), the first Dean of the General Technical Faculty of Zaporizhzhia Institute of Agricultural Engineering, the first Head of the Department of «Machine Elements» and also brother of the USSR Marshall L. Hovorov. It turned out that in his younger years, before becoming a teacher, M. Hovorov was an officer (warrant officer and second lieutenant) of various anti-Soviet armies during the Russian Civil War (1918–1920), and then Soviet «militarily specialist». Based on the data from Russian State Military Archive, archive materials of the Scientific Progress Museum of the National University «Zaporizhzhia Polytechnic», memories of former students and teachers of Zaporizhzhia higher educational institutions, there was made an attempt to study life-changing turn of military and teaching events in the carrier of M. Hovorov and his vital survival strategy during the revolution and civil war. Being a talented individual and coming from the countryside areas, M. Hovorov had tried many social roles during 1916–1920, one by one: student of Petrohrad Forest Institute, junker of Konstantynivsk Artillery Academy, wartime warrant officer in the Russian Federation Army, worker at Elabuga Consumer Cooperation, «junior officer» of People’s Army of Komuch, warrant officer of Ufa Directory, second lieutenant of Admiral Kolchak’s Russian Army, «militarily specialist» – artillery of 51st division of the Red Army, and finally teacher of Machine Science at Zaporizhzhia Industrial Technical School, where he managed to hide from repressions of the communist regime. The anabasis of an adventurous associate professor, who managed to survive in the flames of the deadliest military operations of the Russian Civil War and became famous engineer and teacher, is pretty impressive. We believe that this publication is an important addition to the history of revolutionary actions in 1918–1920, history of Ukrainian science and technology, history of higher education of Ukraine.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження життя і діяльності Миколи Олександровича Говорова (1899–1950), першого декана механіко-технологічного та загальнотехнічного факультетів Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (ЗІСМ), першого завідувача кафедри «Деталі машин» Запорізького автомеханічного інституту (ЗАІ). Особливо нас зацікавив початковий період його життя, пов’язаний з подіями революції та громадянської війни на теренах колишньої Російській імперії. Подібна публікація, на нашу думку, стане важливим доповненням в істо-

рії революційних подій, історії української науки та техніки, та історії вітчизняної вищої школи.

В українській та російській історіографії ХХ ст. не варто шукати жодної розвідки про цю непересічну людину, відомо лише кілька згадок про неї в нарисах історії ЗНТУ¹, та НУ «Запорізька Політехніка»². В монографіях та статтях присвячених його старшому братові, Маршалові СРСР

¹ Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дике поле, 2006. С. 67.

² Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. С. 43.

Л. Говорову³ він також згадується лише кілька разів. І хоча М. Говоров є важливим персонажем повісті класика радянської дитячої літератури О. Кірносова (1932–1980) «Ні дня без перемоги!»⁴ такий стан справ явно не може вважатися нами задовільним.

Джерельну базу дослідження складають головним чином документи Російського державного воєнного архіву (РДВА) з фондів «есерівських» та «білогвардійських» урядів 1918–1919 рр., а також матеріали, пов'язані з процедурою зняття з особливого обліку колишніх білих офіцерів. Подібні процедури проводилися для обліку колишніх «білих», а також у зв'язку з чистками й скороченнями в РСЧА, коли на службі могли залишатися лише схвалені партійним керівництвом спеціалісти⁵. Стала в пригоді й картотека учасників білого руху, складена для оперативних потреб ДПУ-НКВС. Додатково до дослідження нами залучаються дані різноманітних особистих карток обліку офіцерських кадрів, нагородні документи, архівні матеріали Музею наукового прогресу НУ«ЗП», мемуари та спогади колишніх студентів та викладачів Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування (нині НУ «Запорізька політехніка»).

Підходячи до проблеми актуальності нашої наукової розвідки зазначимо, що М. Говоров, звичайно ж, вніс значний вклад у розвиток вищої технічної освіти України, технологічний розвиток регіону й виявив себе як значний організатор підготовки інженерних кадрів. Все це правильно, але все це не є головним. Набагато важливішим в біографії М. Говорова є те, що його життя є неабияким прикладом стратегії виживання інтелігента в революційну добу та в епоху раннього СРСР. І, нарешті, на наш, авторський, погляд, сповнений карколомних поворотів долі анабасис провінційного доцента-авантюриста не може не зворушити читацького серця. Іноді просто приємно розуміти, що історія провінційного вишу, може приховувати в собі по-справжньому голівудський сюжет. Адже

³ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат, 1970. 176 с. Ганин А. В. Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. *Омский научный вестник*. Сер. Общество. История. *Современность*. 2018. №4. С. 11. Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. *Ученые записки Орловского государственного университета*. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2010. №3. Ч. 1. С. 95.

⁴ Кирнос О. Ни дня без победы! Повесть. Ленинград: Детская литература, 1978. С. 5–21.

⁵ Абинякин Р. М. Особый учет бывших белых офицеров в Советской России и СССР в 1920-е гг. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2010. №3. Ч. 1. Серия Гуманитарные и социальные науки. С. 66–67.

пригодам М. Говорова під час громадянської війни в Росії позаздрив би і сам Баррі Ліндон, герой класичного роману У. Теккерея⁶.

Про існування таємничого «доцента Говорова», один із співавторів статті дізнався ще в 1994 р. від колишнього завідувача кафедри політичної історії, доцента Б. В. Гордєєва, у ході процесу ліквідації вузівського музею. Коли ректор Краснокутський П. Г. наказав знищити «Музей історії ЗМІ ім. В. Чубаря» як непотрібний елемент, мотивуючи це його прокомуністичним духом і загальною непотрібністю музейних установ у нових умовах. Переносючи частину музейного архіву до шаф методичного кабінету кафедри українознавства, Б. Гордєєв показав картонну папку з фото якогось вусаня і вказуючи на нього повідомив, що тут, у нашому вузі, тривалий час працював доцентом рідний брат маршала СРСР Л. Говорова.

Працюючи над нарисами історії вишу вже на початку ХХІ ст., ми, викладачі кафедри українознавства НУ «ЗП», знайшли чимало матеріалів про цю особистість, що дозволили реконструювати перипетії його життя, що являло собою яскравий приклад революційного авантюризму і справді вимагало дбайливого приховування за радянських часів. Виявилось, що в молодості, та ще й укупі з своїм орденоносним братом, М. Говоров займався самою різноманітною антирадянською діяльністю, яку тільки можливо уявити, й за 1/10 якої, в 1939 році, в СРСР гарантовано потрапляли в катівню, а потім, не гаючись, і до розстрільної стінки.

Народився Микола Олександрович Говоров у 1899 р., у невеличкому с. Бутирки (Хрєново) Яранського повіту В'ятської губернії, в селянській родині. Батько його – Говоров О. Г. (1869–1920), спочатку намагався хазяйнувати самостійно, але досить скоро зневірився в цьому й пішов на звичні у цих місцях заробітки, працювати на р. Волга бурлаком⁷. Дещо згодом, до несхочу наївшись репінської романтики цієї професії, він влаштувався служити матросом на судах пароплавної компанії купців Стахеєвих («І. К. Стахеєв і сини»).

Рід купців І гільдії Стахеєвих, був одним з найбагатших у Російській імперії. Відомо, що в 1900 р. фінансовий обіг їх фірми складав близько 80 мільйонів рублів. Також, купці були родичами геніального художника Івана Шишкіна (1832–1898), й займалися широкою меценатською діяльністю. Одним з напрямків цієї благодійності була підтримка дітей співробітників фірми в їх освітніх потугах.

⁶ Теккерей У. Записки Барри Линдона. Собр. соч. в 20 т., Т. 4. Москва: Худ. лит., 1974.

⁷ Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва: Вече, 2013. С. 4.

Купці-мільйонери вели продуману корпоративну політику й оплачували їх навчання в будь-яких навчальних закладах імперії, було б лише бажання, і тому не дивно, що цим шансом для своїх синів вирішив скористатися старший матрос О. Говоров. Він взагалі був за життя людиною підприємливою і не чужою наукам. Свого часу він самотужки зміг навчитися читати й писати, досягнув діловодства, а, згодом, вінцем його кар'єри стала посада писаря Елабузького, чи як тоді писали Елабугінського реального училища, куди він перевіз на проживання свою родину. До речі, мати нашого героя, Говорова (вроджена Панфілова) Марія Олександрівна (1867–1919) все своє життя провела неписьменною домогосподаркою, виховуючи чотирьох синів / Леоніда, Миколу, Михайла і Володимира/.

Послухавшись батьківського напучування про необхідність використання можливості якісного безкоштовного навчання, М. Говоров, одночасно зі старшим за нього на один рік братом Леонідом, вступає в семикласне Елабузьке реальне училище. При цьому, не бажаючи випробовувати меценатську жилу Стахеєвих на міцність, О. Говоров змусив старшого сина почекати рік, аби підріс його менший брат, щоб подати прохання про допомогу задля навчання одночасно на двох синів відразу. За рік навчання в «реальному» треба було платити 80 крб. за кожного з учнів⁸ так що батько реально заощадив на навчанні синів великі для себе кошти.

М. Говоров, точніше брати Говорови, одночасно і на відмінно закінчують «реальне» в 1916 р. Сучасні розмови істориків щодо високого рівня «царської» освіти початку ХХ ст., звичайно ж, не безпідставні. Крім звичних для імператорської Росії предметів, типу «Закону Божого» чи арифметики, Миколі, на належному рівні, довелося вивчити французьку та німецьку мови, алгебру, тригонометрію, а також, в якості спецкурсів: основи аналітичної геометрії, аналіз нескінченно малих величин, а також малювання та основи правництва⁹. Так що фундамент його подальшої академічної кар'єри був закладений вже тоді, в Елабузі.

Старший брат, Леонід Говоров, після успішного закінчення реального училища мріяв про вступ до одного з петроградських вишів, благо купці Стахеєви від своїх обіцянок підтримки дітям службовців, поки що, не відмовлялися. Тут варто зазначити, що Микола, в свої юнацькі роки, перебував під впливом старшого брата, який з раннього віку виказував відверті лідерські якості, й на

подальші чотири роки цілковито визначав долю свого меншого брата, виконуючи роль «кар'єрного буксира» й вирішуючи за останнього всі життєві дилеми. Зауважимо, що плануючи своє подальше життя брати Говорови, явно пов'язували його з перспективами бізнесу купців Стахеєвих. У цей час якраз завершилося злиття концерну Путилова – Стахеєва – Батоліна, що став найбільшою фінансово-промисловою монополістичною групою, що охоплювала своєю діяльністю величезну територію від Балтики до Сибіру і від Туркестану до Скандинавії¹⁰.

Тому, в 1916 р. старший брат, Леонід Говоров за купецькі гроші вступає до Петроградського політехнічного інституту, мріючи про подальшу кар'єру інженера-кораблебудівника. Сімнадцятирічний Микола теж мріє про вищу інженерну освіту, але родина Стахеєвих пропонує йому оплатити навчання в Петроградському лісному інституті за спеціальністю лісовод. З одного боку, це було дуже далеко від інженерної премудрості, але з іншого, це був престижний заклад, найстаріший лісний виш Російської імперії, заснований ще в 1803 р. До того ж, саме в 1916 р. в ПЛІ запроваджувалися два лісотехнічні відділення: технологічне – з механічної та хімічної обробки деревини й торфу й інженерне – по заготовці й транспортуванню лісу, а також по меліорації¹¹. Тому М. Говоров, не гаючись, погоджується стати «лісовим інженером» і подає документи на вступ.

Купцям Стахеєвим були потрібні спеціалісти високого рівня в обох галузях: і для збільшення свого річкового та морського флоту, й для здійснення сибірських лісорозробок. Проте, провчитися в інституті Миколі вдалося лише три місяці. Він ледве встиг отримати спеціальну студентську форму та кашкет (збереглися його фото тих часів), як у честолюбні плани молодика вдерлася світова війна.

Наприкінці 1916 р., третього року світової війни, коли на фронтах вже встигла загинути практично вся кадрова російська армія взірця 1914 р., а число вбитих досягало 1,9 млн. осіб, кожна молода людина в Російській імперії розглядалася як гарматне м'ясо. Саме тому студенти технічних спеціальностей петроградських вузів почали масово призиватися до знаменитого, у вузьких колах, Константинівського артилерійського училища (Мос-

⁸ Бичевський Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат, 1970. С. 17.

⁹ Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва: Вече, 2013. С. 5.

¹⁰ Польских К. В. Жизнь и деятельность купеческой династии Стахеєвых. Елабуга, 2011. С. 67.

¹¹ Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия. Страницы истории. Санкт-Петербург: ЗАО «Хромис», 2003. С. 55.

ковський проспект, буд. 17). Термін навчання в КАУ був визначений відповідно до норм воєнного часу всього 7 місяців¹². Спочатку до КАУ був призваний Леонід, а через півтора місяці й Микола Говоров.

Відразу по призову М. Говоров отримав звання однорічного охотника (рос. «вольноопределяющейся»). Потім на початку лютого 1917 р. він був «введений в офіцерський чин», отримавши звання портупей-юнкера («фесерверкера І розряду»), і пришив до шинелі червоні юнкерські погони з великим вензелем «К», над якою нависала імперська корона. Через тиждень імперська корона злетіла з голів представників династії Романових назавжди. Але юнкерів поки що ніхто не чіпав окрім своїх. Як і раніше юнкерів-константинівців, юнкери інших училищ дражнили «констапунами», а чорну випушку на їх погонах пояснювали «трауром по піхоті». На вулицях Петрограда співалася пісенька: «Кто невежлив, глуп и туп? // – Это юнкер констапуп»¹³. Незважаючи на скорочену програму підготовки, юнкери отримували ґрунтовну фахову підготовку, зокрема, у вольтижировці й конярстві. «Студентський» призов 1916/17 років вирізнявся з поміж інших юнкерів також своїм нестерпним ставленням до «цуку» /юнкерської «дідівщини»/, що раніше процвітала в училищі¹⁴. Наприкінці навчання, М. Говоров отримав звання прапорщика воєнного часу, а не підпоручика як це було, наприклад, до 1914 р. Це була плата за скорочену програму навчання.

По випуску, у вересні 1917 р., обох братів, згідно їх спільного клопотання, було разом відправлено на службу до лав армії Російської республіки. Тут їм пощастило, служба для них була визначена не на Західному фронті, що розпадався і деградував під революційними впливами, а «начальниками команди молодих солдат» в Окрему Сибірську запасну мортирну батарею, що базувалася в м. Томськ¹⁵. Чотири місяці вісімнадцятирічний прапорщик намагався навчити новобранців, зібраних з усього Західного Сибіру, як правило, п'ятидесятирічних дядьків, артилерійській науці. Жовтневий переворот 1917 р. прапорщики Говорови зустріли вороже і в Червону Армію навесні 1918 р. вступати відмовилися¹⁶. Тому 20 березня 1918 г. в чині пра-

порщика воєнного часу М. Говоров був «звільнений більшовиками по демобілізації» зі своєї запасної батареї¹⁷.

Брати-прапорщики повернулися додому в м. Елабуга, де дізналися, що благодійник родини Іван Іванович Стахеев у 1918 р. емігрував до Франції, де відразу ж по приїзду помер від серцевого нападу. А син його Дмитро, купець і відомий письменник рятуючись від революції переїхав до Ялти, де теж, відразу по переїзду, помер від серцевого нападу. Ще два роки тому назад могутня монополія повністю припинила існування й розтанула наче дим¹⁸.

Тому довелося розраховувати виключно на власні сили і йти працювати до місцевої споживчої кооперації, що є найбільш таємничим періодом в ранній біографії нашого героя. Про його старшого брата відомо хоча б те, що він у кооперативі працював бухгалтером, а от Микола чотири місяці займався невідомо чим, є лише підозри, що рибальством на просторах Волги-матінки й пов'язаним з нею рибозасольним бізнесом. З 16 листопада 1917 р. в Елабuzі була встановлена радянська влада, проте ніякої співпраці з нею родина Говорових, як і більшість міщан, не вела. Те, що елабузці не підтримали більшовицького перевороту, зовсім не є дивиною, враховуючи її виключне становище процвітаючого купецького містечка. Реалії воєнного комунізму та прояви червоного терору явно не викликали ентузіазму елабужан.

У вересні 1918 р., у чині прапорщика воєнного часу, разом з старшим братом Леонідом, 19-літній М. Говоров вступає добровольцем хоч і в соціалістичну, але принципово антирадянську «Народну армію КОМУЧа» (Комітету членів всеросійських установчих зборів), частини якої 7 вересня 1918 р. прориваються до Елабуги на трьох озброєних пароплавах. Через десять років його старший брат буде розповідати партпрацівникам, м'яко кажучи, неправду про те, як білогвардійці їх примусово «мобілізували при зайнятті місцевості»¹⁹.

Натомість в нагородних документах Західного фронту Російської армії знаходиться запис про те, що вже 8 вересня 1918 р., тобто на наступний день після прибуття комучівських пароплавів, прапорщик Говоров «поступив добровольцем в 5-ю Прикамську батарею, перейменовану в 3-ю батарею 8-ї Камської стрілецької артилерійської бригади»,

¹² Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат, 1970. С. 19.

¹³ Ларионов В. А. Последние юнкера. Frankfurt am Main: Полев, 1984. С. 154.

¹⁴ Мамонтов С. Н. Походы и кони. Москва: АСТ, 2016. С. 6.

¹⁵ Ганин А. В. Белые страницы биографии Маршала Советского Союза Л. А. Говорова. Омский научный вестник. Общество, история, современность. 2018. № 4. С. 12.

¹⁶ Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат,

1970. С. 23.

¹⁷ Російський державний військовий архів (далі РДВА). Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

¹⁸ Вафина А. Д., Гурьева А. П. Елабужские купцы-меценаты Стахеевы. Елабуга, 2013. С. 102.

¹⁹ РДВА. Ф. 7. Оп. 8. Спр. 335. Арк. 121 зв.

причому, з того ж числа «брав участь у кампанії проти більшовиків»²⁰. Починаючи з 17 вересня 1918 р. два брати вважаються «молодшими офіцерами» НА й нашивають собі відповідні армійські відзнаки: шматок Георгіївської стрічки, яку воїни Народної армії носили на околиці кашкета замість кокарди, й білі пов'язки на лівих рукавах. Причому, зауважте, брати Говорови вступають до Народної армії у той час, коли її частини вже місяць як відступали під натиском червоних.

Порядки в Народній армії нагадували сучасникам середину 1917 р. Влада командирів мала місце лише в поході та в бою, конфліктні ситуації вирішували «Товариські дисциплінарні суди». У частинах діяли солдатські комітети, і формувалися есерівські осередки. У Народній армії було відмінено носіння погон, і «громадянин-солдат» повинен був віддавати честь тільки своєму безпосередньому начальнику і тільки один раз на день.

Тому не дивно, що через місяць, в жовтні 1918 р. Народна армія відступила на схід під тиском 1-ї армії РСЧА (командарм М. Тухачевський). Тоді ж, у ході об'єднання антибільшовицьких збройних сил Сходу Росії Народна армія була скасована, а її частини, що відступили з Поволжя на схід, були переформовані в 1-й Волзький армійський корпус під керівництвом легендарного білогвардійського генерала В. Каппеля. Саме з цього моменту М. Говоров і стає патентованим білогвардійцем і, увага, «колчаківським офіцером».

Загалом, за досить короткий термін, М. Говоров перемінив над собою зверхність кількох антикомуністичних урядів. Вступав він у вересні 1918 р. в Народну армію КОМУЧа, що перебував у м. Самара, але вже 24 жовтня 1918 р. вона була розпущена, а її частини вліті до єдиної армії «Уфимської директорії» (Тимчасового Всеросійського уряду). Уряд був есерівської орієнтації, а його армію очолив генерал В. Болдирєв. Батарея М. Говорова стала однією з клітин Західного фронту армії Уфимської директорії.

Але й тут наш прапорщик артилерист надовго не затримався, 18 листопада 1918 р. в м. Омську стався воєнний переворот, за наслідками якого артилерійська батарея М. Говорова опинилася в складі Російської армії Верховного правителя адмірала О. Колчака. Так поза бажаннями самого прапорщика, він від підтримки соціалістів-революціонерів скотився до служби відвертим білогвардійцем. Віднині батарея М. Говорова знаходилася у складі 1-го Поволзького армійського (стрілецько-

го) корпусу Західної окремої армії Східного фронту Російської армії.

Тут артбригада М. Говорова отримала нумерацію за номером дивізії і входила тепер у склад 8-ї Камської стрілецької дивізії II-го Уфимського армійського корпусу. Навесні – влітку 1919 р. корпусом командував один з кращих колчаківських генералів, «генерал чехословацької служби в Росії» С. Войцеховський. Артилерією дивізії командував полковник О. Медвадовський. Воєнна бюрократія в колчаківській армії стояла на належному рівні, тому нам відомі персони безпосередніх командирів М. Говорова: 1-м дивізіоном артбригади командував капітан Медведєв, а 3-ю батареєю, спочатку поручик Ковалевський, а потім, з 20 лютого 1919 р. штабс-капітан Несмерчук²¹.

Саме з подачі останнього, 28 лютого 1919 р. на «молодших офіцерів» 3-ї батареї 1-го дивізіону 8-ї Камської стрілецької артбригади прапорщиків братів Говорових, Леоніда та Миколу, були складені нагородні листи й короткі записки про службу у зв'язку з представленням братів до чину підпоручика. М. Говоров був представлений до підвищення на підставі наказу по воєнному відомству за № 681 від 24 грудня 1915 р. як вислуживший в чині прапорщика у воєнний час дванадцять місяців з перервами на кооперацію. Старшинство в новому чині йому належало ще з 26 грудня 1918 р. 7 квітня 1919 р. про підвищення в званні М. Говорова клопотався вже начальник артилерії дивізії. Через командуючого дивізією представлення пройшло 28 квітня 1919 р., а через Головний штаб Російської армії 26 травня 1919 р.²²

Разом з тим, в очікуванні підвищення по службі, брати Говорови взяли участь у весняному 1919 року наступі армій Східного фронту адмірала О. Колчака, але їх надії дійти до рідних країв і визволити Елабугу та батьків з-під червоної кормиги повною мірою не справдилися. Разом з військами II Уфимського корпусу їм лишень вдалося захопити важливі стратегічні міста Уфа та Бірськ, після чого у колчаківців з'явилися навіть перспективи переправи через Волгу і походу на Москву. 2 травня 1919 р. білогвардійці змогли захопити і Елабугу, але не надовго. Брати Говорови воювали на іншому оперативному напрямі й навідатися до батьків не змогли. 27 травня 1919 р. білогвардійці відступили з Елабуги остаточно. Стара Говорова, яка помре в цьому ж таки році, та її чоловік, який помре в наступному ніколи вже не побачать свого другого сина.

²⁰ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 17.

²¹ РДВА. Ф. 39890. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

²² РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 15.

7 травня 1919 р. командир II Уфимського армійського корпусу генерал-майор С. Войцеховський направив командуючому Західною армією генералу від артилерії Михайлу Ханжину рапорт: «Представляю при цьому нагородні листи та короткі записки щодо служби на чинів керованого мною корпусу, прошу клопотатися про надання їм за бойові відзнаки відповідних чинів»²³. Серед долучених до рапорту документів є і підписаний начальником штабу корпусу полковником Ф. Пучковим «Список офіцерів... 2-го Уфимського армійського корпусу, що представляються до підвищення чину за бойові відзнаки». У ньому п'ятим з восьми осіб значиться прапорщик Говоров, що переводився з прапорщиків відразу в поручики через чин із старшинством з 29 березня 1919 р.²⁴ Тобто в підпоручики М. Говоров представлявся по старшинству служби, а в поручики – за бойову відзнаку.

За свідченнями нагородних документів найкраще на полі бою брати Говорови проявили себе в оборонних боях літа 1919 р., коли колчаківська армія почала відступати під натиском 5-ї армії РСЧА М. Тухачевського до Сибіру. Загальний настрій цих боїв краще інших передає Р. Гуль: «Бої, розстріли, сипний тиф косили білих і червоних, Сибір текла кров'ю; цю картину червоно-білої війни в Сибіру не порівняти навіть з 1812 роком. Це було пекло смертей на криваво-завошивленому фоні»²⁵.

Спочатку це була Бірсько-Уфимська операція (25 травня – 20 червня 1919 р.), коли за свідченнями очевидців стояла така спека, що бійці втрачали свідомість від втоми і сонячних ударів прямо на полі бою. Білі оборонялися вперто, намагаючись утримати території Поволжя, але Тухачевський зміг витіснити колчаківців за Урал. Саме тоді з'являється «Список 99 офіцерів і воєнних чиновників», на яких начальником нагородного відділення управління чергового генерала Ставки начальнику інспекторського відділу управління були направлені нагородні листи «для розгляду по належності»²⁶, серед яких знову знаходимо прапорщика М. Говорова.

Відразу по цьому почалася Златоустівська операція (26 червня – 13 липня 1919 р.), коли Тухачевський несподіваним маневром форсував уральські гори, прорвавшись у тил Західному фронту Російської армії. За свідченнями сучасників білі та червоні билися тоді «як звірі», з величезними

втратами, але фактор несподіваності взяв гору і приніс перемогу червоним²⁷. Завдяки успішно проведеній операції, РСЧА захопила найважливіші гірськопромислові центри Південного Уралу й отримала можливість подальшого наступу на схід. Відразу по закінченні Златоустівської операції, 13 липня 1919 року наказом Верховного головнокомандуючого Російської армії адмірала О. Колчака «за бойові відзнаки» брати були урочисто підвищені до звання підпоручиків²⁸. Виходило так, що їх представлення відразу на два чини, з прапорщиків в поручики десь загубилося під час відступу, або було відхилено. Можливо, це і була та соломинка, що переламала спину верблюда. 27 липня 1919 р. наказ про підвищення опублікований у офіційній газеті колчаківського воєнного відомства «Русская армія»²⁹. В нагородних листах й записках про службу, у зв'язку із підвищенням братів до чину підпоручика, окремо зазначалося, що ці молодці вступили до Білої армії добровольцями.

А на фронті передиху не було, відразу ж по цьому почалася Челябінська операція (14 липня – 4 серпня 1919 р.), коли війська Тухачевського в Сибіру були затиснуті колчаківцями в кліщі й ледве не розгромлені. Ситуацію врятувало лише повстання робітників у Челябінську, що масово поповнили гарматним м'ясом 5-у армію РСЧА, і цим врятували ситуацію.

Кожну з перерахованих вище операцій колчаківці програли і кожна поразка супроводжувалася масовою здачею білих солдат у полон. Наприклад, в битві під Челябінськом, де цілий тиждень йшли жорстокі бої, тільки полоненими колчаківці втратили 15 000 осіб³⁰. Але в полон брати Говорови здаватися тоді ще не бажали і вперто трималися «білої справи».

Останньою битвою на боці білих для М. Говорова стала Петропавлівсько-Тобольська операція (20 серпня – 3 листопада 1919 р.). 20 серпня 51-а дивізія РСЧА форсувала р. Тобол, при цьому колчаківська артилерія і особисто, батарея М. Говорова, завдали їй бійцям великих втрат. 2 жовтня 1919 р. червоних навіть вдалося відкинути назад за річку, проте 15 жовтня червоні форсували її вдруге й перейшли у швидкий наступ.

3 листопада по грудень 1919 р. брати Говорови встигли розчаруватися в адміралі Колчаку,

²³ РДВА. Ф. 39624. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 257.

²⁴ РДВА. Ф. 39624. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 259.

²⁵ Гуль Р. Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. Москва: Мол. гвардия, 1990. С. 80.

²⁶ РДВА. Ф. 39499. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 509–510.

²⁷ Горелик Я., Солоницын Г. Достижение внезапности в Златоустовской операции. *Военно-исторический журнал*. 1977. № 5. С. 85.

²⁸ РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 54.

²⁹ Русская армия. 1919. 27 июля. С. 3.

³⁰ Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. С. 289.

який терпів від червоного командарма М. Тухачевського одну поразку за іншою. 16 грудня 1919 р. стало останнім днем служби М. Говорова у Російській армії³¹. Колишні радянські та сучасні російські історики, намагаючись відбілити біографію Л. Говорова, пишуть, що він разом з братом потрапив у полон до червоних, де і отримав пропозицію, від якої неможливо було відмовитися, перейти на службу до РСЧА³². Але документи РДВА показують, що ніякого полону не було, натомість присутнє дезертирство чистої води. 17 грудня 1919 р. Микола й Леонід Говорови, підмовивши для надійності кількох солдат зі складу своєї батареї, дезертирують з частини й тікають з фронту в тил, до м. Томськ.

Тоді навіть тверді прихильники «білої справи» розуміли, що справа програна, а колчаківські армії розгромлені. Особливо коли по всьому, ще підконтрольному білому урядові Сибіру почались повстання, інспіровані різноманітними соціалістичними партіями й угрупованнями. У Томську, ще з кінця 1918 р., існувало сильне антиколчаківське підпілля, в якому були задіяні як есери з меншовикми, так і більшовики. А що саме важливе, деяких з цих підпільників, брати Говорови знали особисто ще з часів служби в місцевій мортирній батареї. 16 грудня 1919 р. білі якраз готували Томськ до евакуації. Підпільники вирішили скористатися цим і захопити владу. Ними був організований коаліційний воєнно-революційний комітет. Розташовані в місті білі частини були оповіщені про проголошення в місті Радянської влади з закликом переходити на бік ВРК³³. Усього повстання підтримали до 15 000 чол., з 70 різноманітних колчаківських частин, розташованих неподалік з командним складом включно. У Томську на бік ВРК перейшло кілька сотень колишніх білих офіцерів. Формально вони перейшли на бік «червоних», оскільки і в есерів, і в меншовиків прапор теж був червоний.

До 18 грудня 1919 р. Томськ перейшов під контроль повсталих, зіткнень з відданими режиму військами практично не було. Для того, аби закріпити успіх, ВРК став озброювати робітників. Виник штаб робітничої дружини на чолі з членом підпільного комітету РКП(б) В. Митряєвим, якому на вечір 18 грудня 1919 р. вдалося озброїти до 3000 чол.

³¹ РДВА Ф. 7. Оп. 8. Спр. 328. Арк. 164.

³² Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2010. № 3. С. 94.

³³ Ларьков Н. С. Декабрьские события 1919 г. в Томске. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2011. № 3. С. 51.

Саме в цю дружину й записалися брати Говорови: Леонід в якості помічника начальника, а Микола – рядовим її членом, хоча робітником у своєму житті ніколи ні дня не був. Два дні Томськ переживав свято соціалістичного єднання, але 20 грудня 1919 р. до міста увійшли частини 5-ї армії РСЧА і епоха революційної демократії разом з владою ВРК закінчилася назавжди.

Варіант майбутнього для братів був лише один, аби врятуватися від червоного терору і ЧК, треба було якнайскоріше вступити до лав Червоної армії і якомога раніше відбутися з її частинами з Томська куди подалі.

Загалом, наприкінці громадянської війни лави РСЧА поповнили більш як 14 000 колишніх білих офіцерів³⁴. Пізніше, в одній з кадрових анкет, Л. Говоров писав, що на сторону червоних разом з братом він «перейшов персонально», а після зайняття Томська червоними військами, знову таки, разом з братом, пішов і став на облік до Томського губернського воєнного комісаріату, причому «караштованим не був і до відповідальності не притягувався»³⁵. Ідентичні слова про себе міг сказати і М. Говоров.

Професійним історикам добре відомо що історія – дама іронічна, а можливо, сама іронічна дама з існуючих. Пригоди М. Говорова в статусі червоноармійця почалися з того, що на початку 1920 р. М. Говоров потрапив до лав 51-ї дивізії Василя Блюхера, бійців якої чотири місяці тому він з братом завзято розстрілював з гармат під час переправи через р. Тобол. 21 січня 1920 р. М. Говоров отримав наказ прибути в розпорядження інспектора артилерії 5-ї армії РСЧА, потрапивши спочатку в резерв чинів, де його, як колишнього білогвардійця, перевіряли на лояльність і на неналежність до проведення білого терору. Дефіцит артилерійських спеціалістів в лавах РСЧА призвів до того, що йому «списують» службу на «білих», і він отримує статус «воєнспеца» /воєнного спеціаліста/.

5 лютого 1920 р. відбулося призначення М. Говорова тимчасово виконуючим обов'язки замісника командира 3-го легкого артдивізіону 51-ї стрілецької дивізії³⁶, причому, офіційно затвердженим на цій посаді він так і не став, аж до своєї демобілізації з армії за станом здоров'я. Весь цей час його, колишнього білогвардійця, продовжували перевіряти на благонадійність.

³⁴ Ганин А. В. Семь «почему» российской Гражданской войны. Москва: Пятый Рим, 2018. С. 15.

³⁵ РДВА. Ф. 7. Оп. 8. Спр. 328. Арк. 162.

³⁶ РДВА. Ф. 37976. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 164.

Паралельно з цим почалася реорганізація Східного фронту РСЧА й 51-у дивізію, як ви вже помітили, передали на посилення 5-ї армії РСЧА, якою командував М. Тухачевський. Так М. Говоров потрапив до лав 5-ї армії, бійців якої разом з братом завзято розстрілював з гармат цілий рік, і під Бірськом, і під Уфімськом, і під Златоустом, а під Челябінськом він розстрілював її так, що вона ледве не зазнала там катастрофічної поразки. Але, наприкінці лютого 1920 р., 51-шу дивізію було виведено з 5-ї армії в резерв головного командування РСЧА й передислоковано до Ново-Миколаївська (нині Новосибірськ). Тут до липня 1920 р. М. Говоров, разом з своїми бійцями-артилеристами, займався господарчими роботами, головне відновленням порушеної війною Сибірської залізниці та Черемховських вугільних копалень, самого згубного місця в Іркутській області. Мимохідь його батарея залучалась і до боротьби з антирадянськими сибірськими партизанами, але не часто.

Наказ РВР Республіки від 4 липня 1920 р. про передислокацію дивізії на Південний фронт, на боротьбу з Російською армією П. Врангеля вдарив як грім серед ясного неба. Доводилося їхати на інший край світу, воювати проти колишніх «своїх».

Серед всеросійської розрухи дивізія добиралася до України більше місяця. В районі бойових дій, біля станції Апостолове (Криворізький район Дніпровської області) гармати М. Говорова розвантажилися 7 серпня 1920 р. Через кілька днів вони форсували р. Дніпро по наплавній переправі й вкотилися на знаменитий Каховський плацдарм, де якраз готувався черговий наступ РСЧА на Білий Крим.

Доля в 1920-му році поки що була прихильна до братів, але потім буквально кинула їх у горнило, бо в серпні їм довелося взяти участь у знаменитій «Серагозькій операції». Виглядали брати Говорови влітку 1920 р. досить дивно. На тулубі молодші командири, як і рядові бійці, 51-ї дивізії РСЧА мусили носити червоні косоворотки, подарунок московського пролетаріату за перемогу над Колчаком, а на голові – суконну шапку-будьонівку з велетенською, нашитою буквально на весь лоб, Червоною п'ятикінечною зіркою Соломона. При такому вигляді всі вони фактично являли собою яскраві мішені на полі бою.

20 серпня 1920 р., одна з найбільших за чисельністю в РСЧА, 51-а дивізія В. Блюхера, згідно задуму командування, повинна була виконати саму відповідальну задачу наступу. Командуючий Перекопською ударною групою Август Корк розрахував так, що Блюхер, опершись на Каховський плацдарм,

повинен був прорватися до Перекопу й відрізати війська Російської армії, розташовані в Таврії від Криму. Блюхер пішов в атаку в околицях Каховки і Чаплинки. «Широким фронтом, на весь зріст, без перебіжок, під згубним шрапнелним й рушнично-кулеметним вогнем, одягнуті в червоні сорочки, йшли блюхерівці; с нальоту оволоділи висотою біля хутора Куликовського. Приголомшені цією атакою білі здали висоту, але, оговтавшись, кинулись в контратаку. Це був страшний бій. По кілька разів переходила висота від блюхерівців до білих. І червоний Блюхер й білий Кутєпов повною мірою оцінили один одного – вночі обидва відійшли на початкові позиції»³⁷. Білий кримський журналіст А. Валентинов з приводу цих подій писав: «Те що зробили наші війська, навіть не героїзм, а дещо надприродне. Під ураганим вогнем ходили в атаки в строю. Кожен снаряд виривав з ланцюга по 10–15 чол. І кожного разу після розриву чулася команда «ас, два, в ногу!»³⁸.

Так, це саме батарея братів Говорових тепер викошувала колишніх братів по присязі. Але діставалося на горіхи і зрадникам. У лютому бою під Верхніми Сергозами (Херсонська обл.), 28 серпня 1920 р., брати Говорови були разом поранені уламками снаряду. Леонід – легко (уламком у праву ногу), Микола – важко (уламками в спину). «Серагозька операція» виявилася визначальною в житті останнього. Після неї він наважився завершити воєнну кар'єру. З його психіки цієї низки побоїщ виявилось досить.

Обох братів було відправлено лікуватися до Олександрівського військового госпіталю, що розташовувався в будинку сучасної Обласної дитячої лікарні на Соборному проспекті Запоріжжя. Через два тижні Леонід, підлікувавшись, повернувся до військової частини і Микола вперше за останні три роки залишився сам. Олександрівський госпіталь мав відверто дурну репутацію – його підопічних постійно вішали. Виглядаючи з вікна госпітальної палати на вул. Соборну, на другому її боці можна було бачити високі дерева прилікарняного скверу. На цих деревах, а також на ліхтарях обабіч вулиці, в останні два роки, з завидною регулярністю, пацієнтів вішали під час чергового захоплення міста супротивником. Спочатку білі – червоних, потім червоні – білих, потім навпаки, як не як, а влада вже мінялася в місті за три роки 12 разів. Це згубне коло намагались розірвати

³⁷ Гуль Р. Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер. Москва: Мол. гвардия, 1990. С. 156.

³⁸ Валентинов А. А. Крымская эпопея. Архив русской революции. 1922. Т. 5. С. 85.

махновці, які оголосивши себе «лицарями анархії», хворих і поранених ворогів вішати перестали, але суперники їх явно не зрозуміли й, при черговому захопленні Олександрівська, білогвардійці повішали хворих на тиф махновців на деревах скверу, де їх закоцюрблї на морозі тіла в зиму 1919/20 рр. розхитувалися на мотузках більш як два тижні, лякаючи перехожих. Червоні правда вішати хворих на тиф махновців з госпіталю не стали, замінивши кару більш почесним розстрілом з попереднім роздяганням. Тому всі видужуючі Олександрівського госпіталю ходили відпочивати не через вулицю у сквер, а трохи далі, в протилежному напрямкові до Олександрівського міського саду (нині сквер навколо будівлі Запорізького лялькового театру).

До цього ж скверу ходили відпочивати й викладачі Олександрівського семикласного механіко-ремісничого училища, будівля якого розташовувалася відразу за парком, і яке на осінь 1920 р. ледве животіло після трьох років революційної руйнування, втративши більшість свого викладацького і учнівського контингенту. Нові знайомці досить скоро звели М. Говорова з Антоном Марковичем Павлюком, що з 1918 р. займав посаду директора училища³⁹.

Виявилось, що згідно освітніх стандартів початку ХХ ст. закінчення артилерійського училища прирівнювалося до отримання середньої технічної освіти. А людина з середньою технічною освітою могла викладати в училищі, а потім і в Запорізькому індустріальному технікумі, що став його наступником. Тобто молодий і технічно-грамотний воєнспец, що встиг навіть трохи повчитися в столичному інституті й погоджувався залишитися заради педагогічної праці у провінційному містечку, явно підходив директору в якості викладача машинознавства, й сторони домовилися.

У тихому, провінційному Запоріжжі непівських часів, в якому ще ніхто навіть не мріяв ні про індустріалізацію, ні про ДніпроГЕС, М. Говоров хотів заспокоїтися біля своєї юнацької мрії – інженерної праці. Незважаючи на те, що М. Говоров ніколи не мав інженерної освіти, викладач для майбутніх інженерів з нього вийшов просто чудовий. Ось як згадає в 1985 р., про свого улюбленого доцента, інженер-полковник Іван Фролов: «Важко забути лекції Миколи Олександровича Говорова по «Деталям машин». Сухий предмет із суцільними емпіричними формулами й висновками з них оживав під чіткою, лаконічною мовою лектора...

³⁹ Сторінки історії Запорізького національного Технічного Університету. Запоріжжя: «АА Тандем», 2020. – С. 10.

Оживали муфти, передачі (і ланцюгові, й ремінні, й клиноремінні). Під прекрасною рукою лектора що ідеально малював їх на дощці без циркулів і лінійок»⁴⁰.

Власне кажучи, О. Говоров вирішив заховатися в провінційному технікумі від жахів війни та репресій радянської влади, під виглядом змороженого війною важкопораненого «на врангелівських фронтах» червоного командира. І це вдалося йому. Коли наприкінці 90-х рр. відомий історик І. Буніч аналізував стан РСЧА наприкінці 1930-х рр., то він зазначав, що «якщо нагорі якимось дивом вціліло кілька царських генералів та полковників, то на середньому та нижньому рівні воєнного управління не залишилося нікого – всі ці підпоручики, ротмістри, капітани були перебиті до єдиної людини або втекли за кордон... з старого доробку не залишилося нічого»⁴¹. Виняток доцента М. Говорова лише підтверджував загальне правило. Він вцілів лише тому, що не залишився в армії.

Зазначимо, що «демобілізувався за станом здоров'я», тобто утік, М. Говоров в Запорізький індустріальний технікум не тільки від війни та служби в Червоній армії, але й від диктату старшого брата. Бажання скинути з власної шиї цього кар'єриста на четвертий рік спільних пригод стало вже нестерпним. Зауважимо, що у військових колах Леонід Говоров завжди мав репутацію людини нетовариської, з важким характером. Навіть в радянські часи історики вимушені були повідомляти в його офіційних біографіях про те, що майже ніхто не бачив аби він посміхався, а випадків, коли б він засміявся на людях не було взагалі. Поза очі його називали в кращому випадку «мовчуном», або «сухарем»⁴².

Тут, на лавках Олександрівського міського парку, доріжки братів Говорових розходилися назавжди. Микола залишався в Олександрівську (з 1921 р. – Запоріжжя). Леонід, що в кінці вересня 1920 р., знову отримав легке поранення й приїхав до Олександрівського госпіталю, скоро мав повернутися до Червоної армії, де за участь в Перекопсько-Чонгарській операції, був у 1921 р. нагороджений своїм першим орденом Червоного прапора. 25 грудня 1922 р. він стане помічником начальника артилерії 51-ї Перекопської стрілецької дивізії, що буде початком його стрімкої кар'єри.

⁴⁰ Архів Музею наукового прогресу НУ «ЗП». Ф. 2. Оп. 1. Арк. 1. Лист Фролова І. В. до Гордєєва Б. В. від 26.02.1986 р.

⁴¹ Буніч І. Л. Операція «Гроза». Кн. І. Ист. хроника. Киев: А.С.К., 2000. С. 18.

⁴² Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат, 1970. С. 4.

До маршальських зірок йому залишиться якихось 20 років служби.

Микола, щоправда, не без задньої думки, не хотів відриватися далеко від свого старшого брата, який на відміну від молодшого, поділяв наполеонівську тезу, що «революція найкращий час для блискучої воєнної кар'єри». І радянська влада, до речі, зовсім не забула, що у Л. Говорова є непевний молодший брат. Коли майбутній маршал Л. Говоров вчився в Академії генштабу РСЧА в «Іменному списку слухачів 2-го курсу», зокрема, зазначалося: «Брат Говорова теж служив офіцером в армії Колчака, що Говоров у своїй автобіографії приховує»⁴³. У 1938 р. замісник секретаря партбюро 2-го курсу академії Генерального штабу РСЧА Корнєєв склав секретний «Список слухачів академії Генерального штабу РСЧА, на який є компрометуючий матеріал». У цьому спискові вказані 53 людини, включно з майбутніми маршалами І. Баграмяном та Л. Говоровим. По відношенню до безпартійного комбрига Говорова відмічалось: «Служив у армії Колчака. Взятий у полон в бою. Брати (саме так, у множині – *Авт.*) служили також у Колчака»⁴⁴.

Інша справа, що «органи» не знали де той брат, а то і брати-колчаківці, знаходяться і перебувають.

⁴³ РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 10. Именной список слушателей 2-го курса подлежащих отчислению из АГШ. 2 января – 30 декабря 1937 г. Арк. 455.

⁴⁴ РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 22.

Схоже на те, що вони його (їх) шукали, але шукали поверхнево, а тому, так і не знайшли.

Та і як їм було це зробити. Не по столичним проспектам, а по запорізькій вул. Жуковського ходив на роботу завжди одягнутий в цивільне, вусатий, непримітний чоловічок, спеціаліст по підшипникам з сільськогосподарського вишу і ніхто з його студентів не думав, і не гадав, що він мав за плечима не нудне життя повітового інтелігента, а справжній пригодницький роман. Він воював то проти комуністів на просторах від Волги до Омську, то з комуністами В. Блюхером, М. Тухачевським та А. Корком виступав проти білих у Томську та Таврії. За іронією долі, і перші, й другі виявилися в 30-х рр. заклятими ворогами комуністичної партії. А от сам доцент Говоров вижив.

Фактично, кар'єри братів Говорових являли собою два шляхи виживання людини в новонародженому радянському тоталітарному суспільстві. Забігаючи наперед, зазначимо, що обидва брати, як це не дивно, досягли успіху: старший зробив вражаючу воєнну кар'єру, ставши Маршалом СРСР і улюбленцем Сталіна, а молодший – сховався в підвалах «машинки» так, що навіть Берія його там знайти не зміг. Знайти його змогли лише ми, його колеги по вишу, і то, рівно через сто років після вступу М. Говорова на посаду викладача. Про його подальші життєві та кар'єрні досягнення і пригоди розповідь буде продовжена в нашій наступній розвідці.

Джерела та література

1. Абинякин Р. М. Особый учет бывших белых офицеров в Советской России и СССР в 1920-е гг. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2010. № 3. Ч. 1. Сер. Гуманитарные и социальные науки. С. 66–75.
2. Бичевский Б. В. Маршал Говоров. Москва: Воениздат, 1970. 176 с.
3. Бунич И. Л. Операция «Гроза». Кн. I. Ист. хроника. Киев: А.С.К., 2000. 448 с.
4. Валентинов А. А. Крымская эпопея. Архив русской революции. 1922. Т. 5. С. 5–101.
5. Вафина А. Д., Гурьева А. П. Елабужские купцы-меценаты Стахеевы. Елабуга, 2013. 354 с.
6. Ганин А. В. Семь «почему» российской Гражданской войны. Москва: Пятый Рим, 2018. 864 с.
7. Ганин А. В. Белые страницы биографии Марсала Советского Союза Л. А. Говорова. *Омский научный вестник. Общество, история, современность*. 2018. № 4. С. 10–14.
8. Горелик Я., Солоницын Г. Достижение внезапности в Златоустовской операции. *Военно-исторический журнал*. 1977. № 5. С. 76–85.
9. Гуль Р. Б. Красные маршалы: Тухачевский, Ворошилов, Блюхер, Котовский. Москва: Молодая гвардия, 1990. 254 с.
10. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1990–2005). Запоріжжя: Дике поле, 2006. 398 с.
11. Запорізький національний технічний університет. Історичний нарис (1900–2010). Запоріжжя: Мотор Січ, 2011. 663 с.
12. Кирнос О. «Ни дня без победы!» Повесть. Ленинград: Детская литература, 1978. 34 с.
13. Лазарев С. Е. Неизвестные страницы жизни маршала Л. А. Говорова. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2010. № 3. С. 93–97.
14. Ларьков Н. С. Декабрьские события 1919 г. в Томске. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2011. № 3. С. 46–56.

15. Ларионов В. А. Последние юнкера. Frankfurt am Main: Посев, 1984. 204 с.
16. Архів Музею наукового прогресу НУ «ЗП». Ф. 2. Оп. 1. Арк. 3. Лист Фролова І. В. до Гордєєва Б. В. від 26.02.86 р.
17. Мамонтов С. Н. Походы и кони. Москва: АСТ, 2016. 288 с.
18. Польских К. В. Жизнь и деятельность купеческой династии Стахеевых. Елабуга: Б.и., 2011. 108 с.
19. Російський державний військовий архів (далі РДВА). Ф. 7. Оп. 8. Спр. 335.
20. РДВА Ф. 7. Оп. 8. Спр. 328.
21. РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 10 Именной список слушателей 2-го курса подлежащих отчислению из АГШ. 2 января – 30 декабря 1937 г.
22. РДВА. Ф. 37963. Оп. 1. Спр. 16.
23. РДВА. Ф. 37976. Оп. 2. Спр. 51.
24. РДВА. Ф. 39499. Оп. 2. Спр. 34.
25. РДВА. Ф. 39624. Оп. 1. Спр. 227.
26. РДВА. Ф. 39890. Оп. 1. Спр. 6.
27. РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 12.
28. РДВА. Ф. 40215. Оп. 1. Спр. 138.
29. Русская армия. 1919. 27 июля.
30. Санкт-Петербургская государственная лесотехническая академия. Страницы истории. Санкт-Петербург: ЗАО «Хромис», 2003. 152 с.
31. Сторінки історії Запорізького національного Технічного Університету. Запоріжжя: «АА Тандем», 2020. 24 с.
32. Теккерей У. Записки Барри Линдона. Роман. Собр. соч. в 20 т., Т. 4. Москва: Худ. лит., 1974. 384 с.
33. Телицин В. Л. Маршал Говоров. Москва: Вече, 2013. 288 с.
34. Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. 640 с.